

SÕNARAAMAT, MIS PAKUB HUVI KEELESAARTE UURIJALE

Sarmīte Balode, Ilga Jansone. Kalnienas izloksnes vārdnīca 1–2. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2017. 1. kd 648 lk, 2. kd 720 lk.

2017. aasta lõpul ilmus Riias Lāti keele instituudi väljaandena Kalniena murde sõnaraamat, mis peaks pakuma teravdatud huvi keelesaarte ja läänemeresoome keelte kontaktide uurijatele. Kahekõitelise, tublisti üle tuhande lehekülje hõlmava suhteliselt täieliku ühemurrakusõnaraamatu autorid on Sarmīte Balode ja Ilga Jansone. Kalniena murrakut kõneldakse Põhja-Lātis. See on Lātimaa neid piirkondi, mis on sajandeid kuulunud läänemeresoome ja balti keelerühma kokkupuutevöötmesse. Kõne all on tänapäevaks lātistunud lõunaestlaste ulatuslikud asualad. Kalniena ehk Kalnamuiža (mrd Kõllamuiža, sks Kalnemoise) asub Gulbene piirkonna kirdenurgas praeguse Stāmeriena valla territooriumil ja piirneb Alūksne haldusüksuse Kalncempji, Anna ja Jaunanna vallaga. Selleski piirkonnas on olnud tähelepanuväärsel määral põlist lõunaestli (ugandi) asustust, mis kõigi eelduste kohaselt on jätnud tuntava keelelise jälje Kalniena murdekeelde ja seetõttu pakub käesolev sõnaraamat huvi ka läänemeresoome keelte uurijatele. Eriti eesti murdeuurijad on talletanud lõuna-

eesti keelt Kalniena naabruses asuva Lejasciemsi (Alamõiša) ja Ilzene (Ilsna) valla Koiva maarahvalt ehk leivudelt, kuid mitte Kalnienast. Leivud on lutside kõrval ainsad Lātis elanud põlisestlased, kellelt on süstemaatiliselt talletatud keeleainest. See asjaolu teeb Kalniena piirkonda hõlmava rikkalikku ainestikku sisaldava sõnaraamatu publikseerimise Eesti keelesaarte uurijate jaoks eriti väärtuslikuks. Sõnaraamatu eessõnas nimetatakse allikad, milles on teateid piirkonna eesti asustuse kohta, sh Alūksne koguduse õpetaja Otto Friedrich Paul von Prühli u 1815. aastast pärinev loend Kalnamuiža 34 talust, kus elanud eestlased. Liivimaa kubermangu 1811. aasta hingerevisjoni järgi oli Kalnamuižas 66 talu, seega eestlased pidid elama rohkem kui pooltes majapidamistes. Kui Heikki Ojansuu käis 1911. aastal pikemal uurimisreisil leivude juures, oskasid (kõnelesid?) Soome uurija teatel Kalnamuižas vaid vähesed eesti keelt: kokku 9 meest ja naist, kes elasid Laud'i (lt Lauķi), Lüg'ābā, Gotliba (lt Gotlupi) külas.¹ August Wilhelm Hupel on tuntud teoses „Topographische Nachrichten

¹ H. Ojansuu, Virolaiset siirtokunnat lättiläisalueella, niiden lähtöpaikka ja -aika. – Suomalainen Tiedeakatemia. Esitelmät ja pöytäkirjat. Helsinki, 1912, lk 7–26; V. Grūnthāl, Eesti asundused lātlaste seas. – Eesti Kirjandus 1912, nr 8, lk 322, 325.

von Lief- und Ehistland” (1782, 3. kd, lk 212–213) kirjutanud, et Kalnamuiža ja Valka vahelisel alal elavatel eesti naistel on komme lõigata abielludes juuksed lühikeseks, nii nagu seda tehakse Peipsi ääres. Sellest teatest on haaranud kinni Läti etnoloog Saulvedis Cimermanis, oletades, et vähemalt osa Kalnamuiža eestlasi on Irboska ja Petseri kandist sisse rännanud setud, kes pidasid kinni kirjeldatud juuksemoest. Kalnamuiža suuline traditsioon räägib nn mustast nulgast (*Melnais gals*), mis viitab seal elanud eestlastele, kes kandsid tumedamaid riideid, olid tõmmuma näonahaga ja tumedapäisemad kui lätlased.

Kalniena murrak kuulub ülemläti murde Vidzeme ehk Liivimaa latgali murrakute hulka, kuid murraku kõnelejad näikse distantseeruvat ja end järsult latgalitele vastandavat: *čāngali jāu ir ātras dabas, ātri suōk kaūtīs, čāngalus navār kaitināt* ‘tšangalid (latgalid) on juba [kord] keevalise loomuga, hakkavad kergesti kaklema, tšangaleid ei tohi pahandada’ (sub *čāngalis*). Kalniena murrakule on eriti iseloomulikud rohked arengud vokalismis, millest paljud on jõudnud ka leivu murdekeelde, sh nt $a > o$, $\bar{e} > ie$, $\hat{i} > ei$, $\hat{u} > ou$, sõnuti $i > u$.²

Sõnaraamatu põhiosa on kogutud aastatel 1977–2013. Sõnaraamat hõlmab spetsiifilise lokaalse sõnavara ja märkimisväärset määral laiemalt levinud murde- ja ühissõnavara. Sõnaraamatus on üle 10 000 sõnaartikli, 3700 sõnaühendi ja 3300 mahlakat rahvapärast võrdlust või fraseologismi. Murdesõnu iseloomustav grammatiline informatsioon on küllaldane.

Sõnade ja püsiühendite semantika avatakse mitme eri võttega, mida sealjuures toetavad õnnestunult valitud lausenäited. Need toovad kasutajani rikkalikult vanu uskumusi (kui seljas olevale rõivale ömmeldi ette nõopi

vms, pidi rõivakandja tingimata midagi suhu võtma, et ta mõistust kinni ei ömmeldaks (sub *āizšūt*); kui lehm tuli lüpsma, pandi pämised kolm korda ümber lehma tagumiste jalgade, et see lüpsmisel ei lööks jalaga (sub *apņemt*); haavapuud tuleb maha võtta noores kuus, siis kuivavad hästi, halgudele ei kasva taelu ja põledes ei aja haisu (sub *apse*); künnimees peab seapead sööma, et künnitöö läheks korda (sub *arājs*); karjalaskepäev ei tohi langeda käädrapäevale, sest siis hammustavad putukad terve suve loomi (sub *diena*); last tuli kanda paremal, mitte vasakul käel, et see ei kasvaks vasakukäeliseks (sub *nēsāt*); surnuaiale tuli minna läbi metsa või suurte puude alt: matuserong peatati ja suure puu tüvele tehti luupainaja rist, see sulges surnu hingele kodutee (sub *nūoslēgt*); kui esimene äike on üle käinud, tohib juba maas istuda (sub *pērkuōns*); omaaegseid pulma- ja muid kombeid (õllepoiss oli küll pulmas, kes õlle eest hoolitses, tõi õlut kannudesse (sub *pūsis*); pudruga minema, s.o kassikule minema: vastsündinut esimest korda vaatama minnes võeti külakostiks kaasa jahupuder (sub *iēt*); vanarahva ilmaennustusi (Kadri kuseb, aga Andres lööb punni ette, s.o kadripäeval on harilikult veel soe, aga andresepäeval hakkab külmetama (sub *Āndris*); kui talvel valitsevad lõunakaare tuuled, on oodata sooja suve (sub *vējš*)); rahvapäraseid haigusenimetusid ja ravivõtteid (kui laps jonnib, vaevab teda Väike-Jüri haigus (sub *slimība*); kui väikelaps on haudunud, kasutatakse kuivatatud ja peenestatud karukolda (sub *likopōdijis*); rahvalikke võrdlusi vms (ega leib ole minia, küll ära süüakse – öeldakse, kui leivategu on ebaõnnestunud (sub *apēst*), nagu mööda pulli perset käima – öeldakse suure segaduse kohta (sub *būllis*), ei persse ega pähe – öeldakse, kui soovitud tulemus jääb saavutamata (sub *gaīva*)). Käesolevat sõnaraamatut võib reservatsioonideta pidada rikkalikult rahvateaduslikku ainestikku pakkuvaks teatmeteoseks.

² Vt täpsemalt: L. Vaba, Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, 1997, lk 41–42.

Läänemeresoome, peamiselt liivi ja ka eesti, sh eeskätt lõunaeesti mõju avaldub läti keeles mitmel moel kõigil keeletasandil, eriti ulatuslikult aga sõnavaras. Esmatutvumisel Kalniena sõnaraamatuga hakkavad silma seni läti leksikograafilistes allikates registreerimata või laenudena tuvastamata võimalikud eesti sõnalaenud (*resp.* substraatsõnad), nagu *cekecs* 's-kujuline raud rohu peenestamiseks', vrd eeL *tsagiraud* 'raieraud', *tsagama* 'peeneks raiuma'; *čogas* pl 'pressitud marja-jäätmed; pressitud linaseemned', vrd ee *soga* 'lõga, lõga', *sagu* 'põhja jääv, põhja-pealne paks mingis vedelikus'; *ičiks* 'kana (või muu linnu) pugu', vrd eeL (*h*)*ōdsik* id.; *kirdavacka* 'karask', vrd eeL *kōrd*: *kōrdleib* 'muust toiduainest kor-dade ehk viirudega leib' + *vatsk* 'nisu-, odra- või rukkikakk (mille vahele sageli pandi kartuli- või tanguputru, katkitam-bitud kanepiseemneid vms)'; *lāpāt* 'roo-mama, kápuli ronima', vrd ee *lāāpama*, *laapama* 'lohisevate sammudega või lon-gates käima'; *māga* 'magu; linnu pugu', vrd ee *magu*; *iēst sobiņas* 'sööma kodu-poolist, s.o sööma midagi paremat kui tei-sed', vrd ee *sobi* 'pettus, sohk'. Muudest substraatnähtustest võib mainida abst-raktnoomeneid, aga ka muu semanti-kaga noomeneid, mis eesti keele eeskujul võivad murrakus esineda ootuspäraste mitmussõnade asemel ainsussõnadena,

nt *bāda* 'mure, vaev, häda', kirjakee-les *bēdas*; *brīsmā* 'väga suur, õudsuur', kirjakeeles *briesmas* plt 'oht, õudus'; *šāusma* 'väga suur, õudsuur', kirjakeeles *šausmas* plt 'õudus'. Läti keel on prefiks-verbide keel. Prefiksverbide kõrval on läti keelele omased põhiverbi ja adverbi ühendid (ühendverbid) ja prefiksver-bid, mida saadavad samatähenduslikud adverbid. Kõne all on ilmne läänemere-soome mõju, mis tuleb jõuliselt esile ka Kalniena murrakus, nt *apkūort abgrīza motus* 'ümberringi löigati juukseid', *ār tīm [rijas] gruōbekļīm nūkratija sōlmus nūst* 'nende [rehe]rehadega raputati (puistati) põhud ära (läbi)', *tūos zagās nūstuc* 'need hiilivad ära (minema)', *piadīt kluō* 'kuduma juurde', *sadzina graūdus kūpā* 'lūkati (aeti) terad kokku', *viērsā uzliēja cimānta javu* 'peale kallati tsementmört(i)'.

Kalniena murraku sõnaraamat on järjekordne õnnestumine läti keele täie-like *resp.* diferentseeritud ühemurde-sõnaraamatute sarjas, mille avas Elga Kagaine ja Silvija Raģe Härgmäe mur-raku sõnaraamatu 1. köite ilmumine 1977. aastal.³

LEMBIT VABA

³ Vt L. Vaba, Härgmäe sõnaraamat ja ühemurdesõnaraamatute koostamine Lätis. – Keel ja Kirjandus 1981, nr 5, lk 313–314.